

УДК 323.2:342.35:17.023.36

ПАТРИМОНІАЛЬНИЙ КЛАС В УМОВАХ ШИРОКОФОРМАТНИХ НЕЛІНІЙНИХ ЗМІН СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Михайло Шабанов

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Інститут соціальних наук, кафедра політології
Французький бульвар, 24/26, 65000, м. Одеса, Україна*

Патримоніальний клас – нечисленна група в межах сучасного суспільства, що впливає на всі суспільні процеси. Феномен патримоніалізму засновано на походженні влади від архаїчних уявлень щодо власності. Існування класу пов'язується зі швидким збагаченням представників еліти за рахунок отримання так званої ренти від власних позицій.

Ключові слова: патримоніальний клас, олігархія, феодалі, нелінійні соціальні зміни, політичний режим, корупційні практики, політична корупція.

Базовим концептом для розуміння сутності патримоніалізму та патримоніальної влади стала так звана патримоніальна теорія походження держави. Автором патримоніальної концепції був К.Л. фон Галлер. Представники цієї теорії вважають, що держава виникла із земельної власності. Патримоніальна теорія (від лат. – спадковий) – вчення, що пов'язує генезу держави з додержавними економічними відносинами, зокрема і з появою поземельної власності [1]. Право власності передує державному порядку. У первісному суспільстві земля належала громаді, племені загалом, перебувала в колективній власності. Згодом відбувається концентрація влади (а отже, і розпорядження землею – *М. Ш.*) у руках вождів, вона поступово перетворюється на державну владу. Саме інститут власності здійснив необхідну трансформацію владних структур у певній довгостроковій перспективі. Така трансформація обґрунтована великими можливостями суспільних еволюційних перетворень. Проте саме такі перетворення заклали в існування майбутніх економічних, управлінських і політичних взаємодій цілу низку негативних тіньових аспектів.

Цю наукову та практично-політичну парадигму було обґрунтовано в період феодалізму, економічною основою якого виступала феодальна система землеволодіння, а політичною – ієрархічна структура влади з її пірамідою: монарх, князі, бояри, феодалі, дворяни, поміщики. З позицій цієї концепції держава розглядалася як велике помістя (землеволодіння) її верховного власника (незмінного керманіча) – короля або царя. Вона відповідала феодальному способу виробництва і певному типу земельної власності. Фактично патримоніальна влада була реалізована як так зване «право князя» [2]. У період абсолютизму монарх, який ототожнював себе з державою і якому належала вся земля, мав право наділити (віддати) у власність дворянам та іншим феодалам землю разом із населеними пунктами і людьми, які проживали на ній. Земля надавалася за державну службу або за відповідні послуги монарху, або за державні заслуги. Право власності на землю було першоосновою панування над територією (зокрема й над власним народом – *М. Ш.*). Панування вибудовувало своєрідну ієрархічну піраміду, що цілком контролювала життєдіяльність суспільства. Ступені соціальної ієрархії важливі для визначення основ соціальної стратифікації. Будь-яка ієрархія складається з вертикально супідрядних підсистем; це означає, що вся система являє собою сімейство підсистем, що взаємодіють.

Про поляризацію сучасного суспільства свідчить той факт, що, як і раніше, багатство зосереджується в руках небагатьох, що очолюють наявні ієрархічні утворення в контексті існуючої державної влади та чиновництва на різних рівнях розташування.

Необхідні витрати на державні справи покривалися тільки із приватного бюджету монарха. Сам монарх вирішував як вести державні справи та кого нагороджувати певними земельними «подарунками» за вправне персональне служіння. Тобто народження патримоніального класу відбувалося за логікою необхідної, проте вигідної повинності щодо чинного центру влади (господаря в системі). Даний клас спочатку інкорпорував у себе представників дворянства (майбутньої бюрократії) та магнатів, що володіли значними земельними статками. Система, що вибудовувалася, була феодальною, проте містила й елементи більш давні й архаїчні, що були засновані на своєрідних культах і ритуалах. Основним у такій системі був аспект «служіння» персоналізованій владі, яка уособлювала весь народ загалом, мала конкретні механізми відтворення політико-релігійних ритуалів. Влада концентрувалася в межах повноважень лідера та мала на меті надконтроль над всіма сферами й аспектами володіння.

На думку української дослідниці В. Косміної, «було б некоректним оцінювати владні комунікації в країні винятково із правових позицій спостереження. Патримоніальна держава в Росії, як і в східних суспільствах, була вписана в певний цивілізаційний контекст. Іноземні мандрівники неодноразово відзначали рабське запобігання народу перед носіями влади, а останніх – перед царем» [3, с. 334].

Осмилення неопатримоніальних систем і причин їх виникнення простежується в науковій спадщині Ш. Ейзенштадта, Г. Рота, Р. Теобальда, Е. Шилза, В. Вертгейма, М. Афанасьєва, О. Фісуна й ін. У наш час до даної проблематики додається системна якість як передумова більш комплексного аналізу та порівняння феномена. Крім того, порівняльні дослідження проблематики патримоніалізму доводять високий ступінь його розповсюдженості як у межах країн третього світу, так і в контексті країн, що розвиваються [4]. Не оминає існування патримоніального класу також сучасні розвинені країни Заходу. Розкриття феномена частково пов'язане із класичними науковими доробками К. Поппера, Ф. Хайєка, Х. Арндта, Р. Арона, Л. Мізеса, З. Бжезінського, М. Джиласа, М. Восленського, С. Кара-Мурзи й ін. Саме вони створюють необхідну теоретичну основу для подальшого розроблення феномена.

Патримоніальний клас є прихованим сегментом суспільства. Даний клас належить до суто тінювих структур, проте синтезує представників різних верств населення. Така стратегія необхідна для підтримки стабільності в соціальній структурі та системі. Населенню ж нав'язується думка щодо незмінності такого ладу та його стабільності. Легітимація панівного становища патримоніального класу відбувається за умов посилення впливу саме на нижчий соціальний клас. Патримоніальний клас є складним по суті. Витоки його формування сягають первісного суспільства та відносяться до таких соціальних груп, як бігмени, демонструючи особливості так званої престижної економіки. Щоб збагнути його особливості, необхідно більш детально проаналізувати саме явище капіталу та капіталізму.

У власному баченні проблематики Т. Пікетті підкреслює, що «дохід на капітал часто нерозривно поєднує елементи справжньої підприємницької діяльності (абсолютно незамінного чинника для економічного розвитку), чистої удачі (хтось з'являється в потрібний час, щоб купити перспективний актив за доступною ціною) та відвертої крадіжки. Довільне накопичення багатства – значно ширше явище за довільне успадкування. Дохідність капіталу за своєю природою стихійна та непередбачувана й запросто може спричинити його приріст (або капітальні збитки), еквівалентні трудовому доходу за десятки років. На верхівці ієрар-

хії багатства цей ефект ще більше увиразнюється, і так було завжди» [5, с. 455]. Патримоніальний клас збагачується різними шляхами, проте він фактично здійснює довготривалу «відверту крадіжку» щодо власного народу, оскільки саме народ у перспективі утримує за власний рахунок патримоніальну еліту, здійснюючи постійні «виплати» на користь великих системних гравців у великій інтеракції між найбільшими політичними кланами. Даний клас створює так звану рентну державу, управління в якій здійснюється за принципами добування ресурсу для власного синдикату при владі. «Більшість урядів у більшості країн не можуть дати ради потужній нелегальній сфері. Нелегальні підприємства вже витіснили державу зі сфери будівництва житла для мігрантів і бідноти. Наприклад, у Перу інвестиції держави в будівництво дешевого житла становлять 2% від аналогічних інвестицій нелегального сектора. Якщо приплюсувати сюди житло середнього класу, то частка держави становитиме лише 10% від нелегальних інвестицій» [6, с. 81–82]. Тобто «нелегальний сектор – це сіра зона, яка має довгий кордон із легальним світом, місце, куди ховаються, коли вартість законслухняності переважає вигоди від неї» [6, с. 82].

Особливим є шлях створення патримоніального класу в межах пострадянського простору. Тут були поєднані тренди функціонування радянської номенклатури з поведінкою мафіозних кланів. Керівництво колишніми країнами Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР), звичайно, узурпувало владу і це створило головну умову конституювання недемократичних систем і режимів [7]. На теренах пострадянського простору знайшли відображення різноманітні кланові системи. Насамперед етнічні та політичні, були створені сприятливі умови для тривання спроможності цих кланів у конкурентному середовищі (зокрема й для соціально-політичної активності). Характерною особливістю політичних трансформацій на пострадянському просторі є процес міжелітних угод – «пакту еліт», що передбачає інституціалізацію «правил гри».

Така специфічна та стійка система ієрархії мала відповідну генезу із часів СРСР. Радянська система фактично була збудована на патрон-клієнтарних відносинах, тобто мала достатньою мірою характерні ознаки антропократії, специфічної сукупності «необхідних архаїчних елементів». Політична мобільність цілком залежала від особистих зв'язків. Будь-який партійний функціонер чи відповідальний працівник цілком підкорявся наявній системі рекрутування кадрів. Вершиною системи влади була так звана номенклатура, тобто найбільш високопоставлені та впливові [8]. На думку М. Восленського, номенклатура – це, по-перше, перелік керівних посад, на які призначає кандидатів не начальник даного відомства, а керівний орган, по-друге, власне перелік осіб, що обіймають такі посади або перебувають у кадровому резерві. Рекрутування кадрів для даного прошарку відбувалося за «політичним принципом», що вибудовував систему жорсткої залежності від керманіча владної ієрархії [9]. Базовою процедурою для зміни влади для даного рівня була процедура кооптації. Саме в політичних кулуарах вирішувалася не тільки доля всієї великої країни але й склад найвищих управлінських кадрів, які були фактично непідзвітні цій країні майже у всіх аспектах власного політичного й економічного життя [9]. Така непідзвітність породжувала систему непідконтрольних центрів влади, що поводитися та проявляли себе як володарі на місцях, феодали нової радянської системи «сюзерен – васал».

Передусім йдеться про управлінські якості представників еліти й їхню здатність до «переходу» від одних координат у розвитку політичних процесів до інших, часто протилежних. Автентичність зазначених змін, що відбуваються, є підґрунтям для базових досліджень. Так, досить неординарною є трансформація «радянського управління» в «демократичного керівника» в модернізованих політичних системах окремих країн Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД), хоча пріоритети людини як суб'єкта демократичних

перетворень зосереджуються навколо відносин політичного ринку на постійній основі. Об'єднуючим елементом для представників політичної еліти та звичайних «людей-функцій» у приналежності до homo totalitaricus сьогодні є чинник зовнішньої небезпеки, що виражається в пошуку «ворогів», передусім в особі політичних опонентів, інколи – ворогів поза кордонами держави. Дієвою є оцінка проявів людини тоталітарної крізь призму влади та широкого спектра владних відносин. Феномен політичної влади здатний існувати стандартно або навіть переживати свої вищі прояви в державній владі. Не завжди логічним результатом зазначеного є демократичні свободи, водночас вищі прояви закономірно не завжди характеризуються обмеженнями політичної свободи, репресіями тощо. У вітчизняній практиці показовим є приклад системи влади, яка складалася в різні історичні періоди існування СРСР внаслідок того, що: по-перше, радянська державність мала спочатку експериментальний характер; по-друге, закономірно мало місце вироблення власних шляхів реалізації влади як державної, так і політичної.

Крім того, варто виокремлювати власне номенклатуру партійного апарату з необмеженими реальними можливостями, зокрема й фінансовими [9]. Залежність від впливового патрона, наприклад, впливового чиновника високого рівня або партійного боса, досить типова ситуація в кар'єрі радянських функціонерів на різноманітних рівнях. Номенклатурні кола пострадянського періоду характеризуються елементами антропократичного тіньового управління. Були кристалізовані нові ієрархічні структури, де перші місця посіли представники кримінальних та бізнес-структур. Природні принципи антропократії фактично були інкорпоровані в усі без винятку суспільства пострадянського простору. Розвиненість сімейних і кланових зв'язків істотно поліпшує заміну лідера, але має і негативні наслідки. Тобто фактична заміна може бути лише номінальною та не мати підтримки з боку близьких до центральної позиції рівнів і кадрів, що їх повсякчасно формують. Більшість політичних лідерів, що прихилилися до влади революційним шляхом та вкладали у свою діяльність суто демократичні ідеали, природно змінювали їх, коли переходили на верхній рівень. У різних народів ця «ритуалізованість» влади, а отже, і політичних процесів, може бути явною або прихованою залежно від ступеня традиційності того або іншого суспільства.

На думку Х. Фріланд, «акційний розпродаж активів колишнього СРСР так помітно виділяється, бо він став точкою переходу від майже тотальної державної власності до власності приватної, бо в приватні руки потрапили дуже цінні активи, бо перехід цей відбувався блискавично. Пострадянська приватизація цілком вписувалася в ширший глобальний курс» [9, с. 203]. «Два найбільші заповідники державної власності – колишній Радянський Союз і Китай – віддали в приватні руки колосальні активи. Країни розвиткового світу з економіками змішаного типу, як-от Індія, Мексика і Бразилія, розпродають державні компанії та поклади природних копалин. Західні капіталістичні країни, наприклад, Британія, теж продають підприємства, що їх раніше вважали природними монополіями, і віддають приватним операторам багато послуг, які раніше вважалися прерогативою і «спеціальністю» держави» [10, с. 203].

Патримоніальний клас у власній структурі має декілька базових складників: по-перше, олігархічний компонент; по-друге, представників істеблішменту (формального або неформального, що більше відповідає сутності феномена); по-третє, представників підконтрольної частини бюрократії, яка обирає власне збагачення й участь у корумпованих схемах замість служіння власному народу. Всі ці компоненти синтезовані в єдину патримоніальну мережу, де існує іманентна система своєрідних статусів і рангів. Суттєвим компонентом патримоніального класу є різноманітні мафіозні структури та кримінальні угруповання (синдикати), тобто «цей елемент не передбачений Конституцією, не згадується

в порівняльній політології, не описується в підручниках. Але його реальність постійно підтверджується опитуваннями громадської думки», «це загальне найменування чи метафора для позначення нелігитимних, нелегальних компонентів влади. Те у владі, що народ не може контролювати, те, що приховане від ока громади, те, що не передбачено жодним законом, те, що діє не на користь народу, а на користь невеликої частки заможних – це і є мафія» [10, с. 102]. Мафіозні синдикати можуть підкорятися патримоніальному класу, проте не є його початковим стрижнем. Вони лише виконують окремі «доручення» та є знаряддям впливу на тіньовий кримінальний сектор з боку єдиної та суцільної владної мережі, що отримує надприбутки з рентної держави. Особливістю такої патримоніальної мережі є той факт, що вона належить єдиному олігархічному клану, але концентрує власну увагу на всіх прибутках країни. Вибудовується система «вотчин», де кожен володар відповідає перед патроном за власний сектор. Важливим аспектом є лише рівень «данини» та загальні шляхи контролю над мережею з боку вищого керівництва патримоніального класу в межах окремої країни. Дуже часто така система переходить та існує як політичний режим на різних рівнях. У такому разі маркером системи є термін «сімейний інтерес» щодо конкретного сектора економіки чи політики. Крім того, патримоніальний клас традиційно реалізує себе в політиці шляхом створення так званих партій влади, що фактично виражають кланові інтереси в суспільстві та домінують, руйнуючи основи громадянського суспільства.

Патримоніальний клас побудований за логікою постійного поширення власного просторового впливу та видобування ресурсу в конкретному середовищі. Надскладним завданням для політичного дослідження є спроба проаналізувати такий процес у системному баченні.

Тобто в такому разі може бути ще не вирішеною низка проблем входження в алгоритм політичного розвитку. Відтворення наступників досвіду, певних політичних надбань від одного покоління політично активних індивідів до іншого, що відбувається циклічно. Водночас роль політичних інститутів може не бути визначною, бо вони здебільшого є контрольованими та природно має місце регламентація їхньої діяльності суспільством і державою у визначеному напрямі та порядку. Цілісність і системність можуть не бути суцільними й абсолютними. Існування неконтрольованих шляхів передачі досвіду є іманентним до людської природи взагалі і до її політичного прояву зокрема. Процес поширення безпосередньо пов'язаний зі впливом на певну територію. Такий досвід завжди контролюваний представниками патримоніального класу як носіями вищих реальних владних (часто – тіньових) повноважень.

Відчутно зменшують його деструктивний вплив процедури з деактивації та десаκραлізації політичного простору, декомпозиції організованих політичних (державних) структур, інститутів тощо. Антропогенний простір інституалізації релігійного впливу на політичний процес – це площина безпосередньої діяльності релігійних авторитетів та їхнього неоднозначного впливу на більшість населення, що належить до різноманітних релігійних конфесій і може дотримуватися певних релігійних канонів, мати власну чітко визначену позицію щодо політичного процесу, беручи перманентну участь у ньому. Заходи зі своєчасного виявлення специфічної релігійної діяльності та її витоків у політичних процесах перехідного суспільства сприяють стабілізації політичної взаємодії.

Висновки. Сучасна політика має безліч своєрідних особливостей, що продукують цілу низку тіньових практик. Розвиток політичного процесу цілком залежить від латентних складників. Виникає ціла низка питань щодо спроможності традиційних політологічних парадигм інтерпретувати латентні складники політичного дискурсу. Патримоніальні відносини репрезентують давні архаїчні відносини власності. Вони побудовані на сакральній

постаті володаря та не мають правового характеру, однак відтворюють патрон-клієнтарні порядки організації суспільно-політичних відносин. Такі відносини – це інтеракція над-влади поза контролем громадянських інституцій. Центри владного впливу сконцентровані в руках нечисленного класу олігархії й істеблішменту, які незмінно володіють привілеями в суспільстві. Їхня влада незмінна, вони утворюють закрити корпорацію або патримоніальний клас, нечисленний і надвпливовий.

Існування патримоніального класу сьогодні обумовлене потребою суспільства у влаштуванні архаїчних по суті особливостей соціально-політичних і економічних відносин. Управління патримоніального класу – це управління неконтрольованого суспільством «сакрального» або «сакралізованого» капіталу меншості порівняно з відносно конформною більшістю. Це синтез нових бюрократичних феодалів, олігархічних груп і мафіозних синдикатів, що має на меті лише заробіток шляхом відтворення у всіх сферах корупційних практик різного ґатунку. Чисельність патримоніального класу в країнах, що розвиваються, не перевищує 5%, але це не є перешкодою для інкорпорації їх і всіх базових секторів суспільного життя та процесів.

Пролонгування такого класу пов'язується зі швидким збагаченням представників політичної еліти за рахунок отримання так званої ренти від власних позицій у політичній системі та державі. Кожна країна має власний іманентний шлях формування патримоніального класу, що проникає в різні суспільні сфери та монополізує владу й доступ до ресурсів і редистрибутивної системи загалом. Таку можливість він отримує відповідно до власних потужностей на зламах традиційної та правової системи в суспільстві. Такі злами – наслідок відкритого питання щодо місця соціокультурної та політичної архаїки в суспільному житті та відповідних процесах.

Список використаної літератури

1. Теобальд Р. Патримониализм. – Прогнозис. – 2007. – № 2(10). – С. 166–176.
2. Вебер М. Традиционное господство. – Ойкумена. – 2004. – Вып. 2. – С. 161–175.
3. Косміна В. Становлення євразійської цивілізації: деякі аспекти системного аналізу Російської історії. – Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 331–340.
4. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология. – Отечественные записки. – 2007. – Т. 39. – № 6. – С. 8–28.
5. Пікетті Т. Капітал у ХХІ столітті; пер. з англійської Н. Палій. – К.: Наш Формат, 2016. – 696 с.
6. Де Сото Фернандо. Загадки капіталу. Чому капіталізм перемагає на Заході і ніде більше; пер. з англ. М. Климчик. – К.: Наш формат, 2017. – 232 с.
7. Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе. – Полис. – 2007. – С. 81–109.
8. Зиновьев А. Коммунизм как реальность. – М.: Центрполиграф, 1994. – 495 с.
9. Восленский М. Номенклатура. – М., 2005. – 640 с.
10. Фріланд Х. Епоха нових багатих і занепад старої системи; пер. з англ. М. Климчука. – К.: Наш формат, 2017. – 328 с.
11. Катаєв С. Сучасне українське суспільство: навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 200 с.

**PATRIMONIAL CLASS IN THE PERSUASIONS OF WIDE SCREEN NONLINEAR
SOCIAL CHANGES OF SOCIAL-POLITICAL RELATIONS**

Mikhail Shabanov

*I.I. Mechnikov National University of Odessa,
Institute of Social Sciences,
Department of Politology
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, 65000, Odessa, Ukraine*

Patrimonial class is not numerous group in modern society, that influences on all social processes. The phenomenon of the patrimonialism is found on the origin of power from archaic ideas about property. Existence of class is related with the fast enriching of representatives of elite due from the receipt of the so-called rent from their own positions.

Key words: patrimonial class, oligarchy, feudal lords, nonlinear social changes, political mode, corruption practices, political corruption.